

A MULTINACIONÁLIS TÁRSASÁGOK DOMINANCIÁJA

Žarko Mrkušić–Ana Petrić-Mrkušić: *Dominacija multikompanija. Nevojno osvajanje sveta*. Otokar Keršovani, Opatija, 1988

Dr. Žarko Mrkušić és dr. Ana Petrić-Mrkušić, A multinacionális társaságok dominanciája c. könyv szerzői a nemzetközi gazdasági viszonyok ismert szakemberei. Ez a mű, amely a korszerű – és nemcsak gazdasági – világ egyik legaktuálisabb jelenségével foglalkozik, a világ gazdaság, valamint a multinacionális társaságok legújabb fejlődési irányvonalaira irányuló sokéves termékeny kutatómunkájuk eredménye.

A közgazdaságtan hazai szakértői J. Stanovnik, D. Pirec, I. Fabinac, F. Černe, R. Štajner, M. Vojnović, Lj. Adamović, M. Svetličić, Z. Truputec, Đ. Popov és mások az utóbbi évtizedekben már foglalkoztak a multinacionális társaságok tevékenységének minőségi és mennyiségi, gazdasági és társadalmi effektusaival.

Figyelembe véve a multinacionális társaságok mind fokozottabb jelenlétét, továbbá az általuk kiváltott jelenségek dinamikáját és összetettségét csak üdvözlhetjük ennek az érdekes, aktuális és eredeti könyvnek a megjelenését.

A szerzők tájékoztatnak bennünket arról, hogy Amerikában és Európában vannak olyan központok, amelyekben a multinacionális társaságok elméletével mint a közgazdaságtan külön szegmen-tumával foglalkoznak: a Harvard Business School és a Massachusetts Institute of Technology Amerikában, valamint a

Cambridge-i és az Oxfordi Egyetem Európában. A felmerülő kérdések sokrétősége miatt azonban sokkal szélesebb, multidiszciplináris – szociológiai, pszichológiai és politikológiai – megközelítésre van szükség.

Ki kell emelnünk, hogy az e témával foglalkozó hazai irodalomban az utóbbi évtizedben egy új minőség figyelhető meg – a multinacionális társaságok elemzésében az ideológiai színezet túlhangsúlyozásának elmaradása; korábban ez az ideológiai színezet dominált a multinacionális társaságokkal foglalkozó szakirodalomban. A multinacionális társaságok pozitív és negatív tevékenységéről folytatott széles körű természetlen viták helyett a hangsúly mindinkább funkcionálásuk, lehetőségeik és hasznuk objektív áttekintésén van, valamint a velük való együttműködés elemzésén. A multinacionális vállalatok a korszerű világ realitásai, jelenlétük egyre kifejezettebb, ezért mind kevésbé kerülhetők meg és becsülhetők le.

Ez a nézet és szándék jellemzi a szóban forgó művet is. A szerzők az előszóban elmondják, hogy a korszerű világ gazdaság valójában a multinacionális társaságok gazdasága, amely a 80-as évek kezdetén a világ termelésének a felét, a világ kereskedelmének kétharmadát és a technológia nemzetközi átvitelének háromnegyedét ölelte fel. Az államok

közötti gazdasági viszonyok klasszikus internacionalizálása helyett a multinacionális társaságok révén a termelés, a technológia és a kereskedelem is internacionalizálódott.

A szerzők a bevezetőben csak röviden térnek ki a környezetre, amelyben a multinacionális társaságok tevékenykednek, és a jelenlegi világgazdasági helyzet sajátosságaira. A XXI. század küszöbén a kapitalista világgazdaságot számos paradoxon jellemzi: a recesszió-infláció, a fejlettek és a fejletlenek közötti szakadék mélyülése, az előbbieket ipari késztermékeinek és az utóbbiak nyersanyagainak ára közötti különbség növekedése, az óriási dinamikus potenciál ellenére a kapitalizmus válsága, az ökológiai problémák, a béketörekvések és a technológia jórészt katonai célú fejlesztése, az új technológiai forradalom pszichológiai-szociológiai aspektusai, a technika és az ember lényege közötti antagonizmus, a technika kultusza és a technikától való félelem fokozódása stb.

A multinacionális társaságok megjelenése lényegesen megváltoztatta a nemzetközi gazdasági viszonyokat, új, minőségi elemekkel gazdagítva azokat. Működésük fő jellemzői magából a kapitalizmus történelmi fejlődésének logikájából, illetve nemzeti és nemzetközi méretű reprodukciójának törvényszerűségeiből következnek. Ismeretes, hogy a termelés kapitalista módja változást idéz elő a nemzetközi piacon, de különösen a fejlett országok egymás közötti, továbbá a fejlett és a fejlődő országok közötti viszonyokban. Ez utóbbi viszonyok alapvető sajátossága az egyenlőtlen csere. Ezeknek az egyenlőtlen ségeknek a spektruma különösen a multinacionális társaságok révén jut kifejezésre, és különbözik a kapitalizmus korai szakaszában megnyilvánuló egyenlőtlen ségtől. Különbözik, mint ahogy minőségi különbség van a társaságoknak a klasszikus imperializmusban és a késői kapitalizmusban való fejlődése és szerepe között is.

Lenin az imperializmusról mint a ka-

pitalizmus utolsó stádiumáról beszélt, parazita, járadékos, illetve túlhaladott kapitalizmusnak nevezve azt. A második világháború után ez a rendszer azonban erőteljes gazdasági fellendülést ért meg, sikeresen ellenállt a válságoknak és rugalmasan alkalmazkodott a világpiacon feltételeihez. Egyesek véleménye szerint az imperializmus jellemzői Lenin óta mit sem változtak: míg a kapitalizmusnak kezdetben támadó szerepe volt, napjainkban védelmi dimenziója is erősödik előnyeinek megóvása érdekében; a korszerű kapitalizmusban a változásokat épp a kapitalizmus megőrzésének kényszere idézte elő (participáció és hasonlók).

A korszerű kapitalizmus jellegzeteségei elsősorban a multinacionális társaságok működéséhez köthetők. Ezek a társaságok decentralizálták a munkafolyamatokat, kihasználva az egyes országok gazdasági feltételeiben rejlő különbségeket (habár napjainkban a komparatív előnyök nem jelentenek olyan fontos kritériumot mint korábban), és centralizálták a profitot. A multinacionális társaságok expanziójának egyik fő meghatározója épp a tőke harca a profitráta csökkenő tendenciája, mint a kapitalizmus ellentmondásainak koncentrált kifejeződése ellen. A korszerű kapitalizmus hozzájárult a termelőerők óriási fejlődéséhez, a profitráta csökkenő tendenciája pedig ennek a kifejeződése. Mivel a profitráta csökkenése az értéktöbblet növelésével kompenzálható, a korszerű körülmények között különleges jelentőséget kap a profitráta csökkenésével ellentétes hatású tényező, és pedig a külkereskedelem, ami napjainkban a termelés transznacionalizációjának különböző formái útján valósul meg. A fejlett országok sikerrel idomították a világ többi részét a tőkés termelési mód fejlesztési céljaihoz és gyakorlatilag egymás közti együttműködéssel – különösen a fejlődő országok esetében – realizálják az iparilag fejlett országok fejlesztési koncepcióit, értékesítik előnyeiket, és oldják meg saját, nem pedig a fej-

lődő országok problémáit. A világgazdaság szubjektumainak eddigi konstellációja nem tudta igazságosabb módon rendezni a fejlett és fejletlen területek közötti viszonyokat, ezért az ENSZ 15 évvel ezelőtt meghozta az új nemzetközi gazdasági rendről szóló rezolúciót, de ennek máig nem születtek jelentősebb eredményei. E konceptusnak kellett volna megakadályoznia az egyenlőtlenségek további elmélyülését és hasznosítania e folyamat politikai implikációit a nemzetközi gazdasági viszonyokban. A nem ekvivalens csere végső konzekvenciái, amit Ricardo, különösen pedig Marx világosan kifejtett, a korszerű feltételek között a fejlődő országokra nézve még rombolóbb hatásúak. A fejlődő országok – az elsődleges termékek exportálói és a másodlagos termékek importálói – kárára nyitott áróll a fejlődő országok nemzeti gazdaságának egy részét átömlésztü a fejlett országokba. A szerzők szerint a gazdagok egyre gazdagabbá, a szegények egyre szegényebbé válnak. Tekintettel az országok közötti egyre növekvő multipoláris függőségre, az új nemzetközi gazdasági rend a fejlett országok fejlődők iránti nagyobb felelősségét feltételezi. A fejlettek ugyanis a jelenlegi tarthatatlan viszonyok közepette is az egyenlőtlenségeket igyekeznek konzerválni. A fejlett országoknak tudomásul kell venni, hogy az új nemzetközi gazdasági rend létrehozása közös érdek, hogy a világ fejlődése nem alapulhat a fejlődő országok kizsákmányolásán, csakis a világ e részének fejlesztésén. A fejlett országok csak úgy érhetnek el magas növekedési rátát, ha megnövekszik a fejlődők vásárlóereje. Ezt a multinacionális társaságoknak is szem előtt kell tartaniuk és meg kell változtatniuk a fejlődő országok iránti álláspontjukat. Hogy miként alakulnak a dolgok – a fejlődő országok javára vagy kárára –, az a fejlődő országok erőfeszítéseitől, a saját erejükre való támaszkodástól és a politikai erőviszonyok változásától függ a fejlett országokban. Ez utóbbira belátható időn belül nem igen lehet számítani, mert a leopárd ugyan vál-

toztatja foltjait, de továbbra is leopárd marad” (Dunning).

A szerzők ezután felsorolják a fejlett és fejlődő országok közötti egyenlőtlenség fő, egzogen tényezőit: 1) a másodlagos termékek ára nem flexibilis és növekszik, az elsődleges termékek ára viszont flexibilis és csökken; b) a nemzetközi monetáris rendszer egy nemzeti valután alapszik, és az egész világ e kulcsfontosságú valuta országának gazdaságpolitikájától függ; c) az ingadozó valutaárfolyamok jelenlegi rendszere; d) a nem amerikai világ monetáris tartalékainak jelenlegi struktúrája, amely a dollár jegyében alakul és meghaladja a 75%-ot; e) a nemzetközi tőkepiac, különösen a kötvények piaca; f) a multinacionális társaságok működése, a technológia átvitele és a hajózási konferenciák tevékenysége. A szerzők külön rámutatnak arra, hogy a technológia átvitele műszaki együttműködés keretében kellene hogy történjen, a valóságban azonban a technológia kommercializálódásáról van szó. A multinacionális társaságok rendszerint az elavult technológiát adják át, azt, amelytől a fejlett országok ökológiai okokból szabadulni kívánnak, és a termelési folyamat kevésbé fontos fázisait, a stratégiai jelentőségűeket viszont a multinacionális társaságok kezében maradnak. Egyes esetekben kevésbé fejlett országokban helyeznek el olyan nagymértékben automatizált technológiákat, amelyeket folyamatosan, megszakítás nélkül üzemeltetni kell, amire a fejlett kapitalista országokban nincsenek meg a feltételek. A szerzők a multinacionális társaságok és a fejlődés, illetve az egyenlőtlenség elemzésekor szólnak a szakemberek kiáramlásáról is a fejlődő országokból, valamint arról, hogy a fejlődő országokban a hivatalos fejlesztési segélynek csak mintegy 20–25%-a irányul a technológia-átvitelre és a szakkaderek finanszírozására.

A szerzők a multinacionális társaságok anatómiájának tágabb kontextusát elemezve megállapították, hogy azok a tudományos és műszaki forradalom

eredményeinek terjesztésén keresztül a world looking koncepciót fejlesztik, mert a technológia átvitelének háromnegyede a multinacionális társaságok hálózatán keresztül történik, de legalább ilyen fontos tényezői a korszerű kapitalizmus mint központ – de a központ-periféria közötti viszony – ellentmondásainak is.

A multinacionális társaságokon keresztül a transzindusztriális társadalomig című fejezetben a szerzők kifejtik azt a nézetüket, miszerint eddig négy és nem pedig három technikai forradalomról beszélhetünk; hogy mi már tulajdonképpen a posztindusztriális társadalomban élünk, amely az automatizáció és a robotizáció keresztül az industrializáció harmadik szakaszába – a transzindusztriális társadalomba – vezet. Megállapítják, hogy az életre a korszerű hiperindusztriális vagy posztindusztriális társadalomban az ember nincs sem pszichikailag, sem szociológiailag felkészülve, de hogy éppen ez lesz a jövőendő expanzió váza: Az egyensúly megteremtése saját magunk között, magunk és más népek között, a népek és a természet között. Ez a lényege I. Robertson *Sane, Human, Ecological Future* modelljének. Robertson szerint a transzindusztriális társadalomnak tervszerű participáción és kölcsönös tolerancián alapuló társadalomnak kell lennie, amely elveti az olyan alternatív modelleket, amelyek az eljövendőt vagy a jelenhez hasonló, vagy explozív-katasztrofális, vagy totalitáris és hiperexpanziós társadalomként láttatják (147. o.). A szerzők hangsúlyozzák, hogy valójában a transznacionális gazdasági rendszer képviseli majd a lét(ezés) (being) forradalmát a birtoklás (having) eddigi forradalmaival szemben (149. o.).

A szerzők a nemzetközi munkamegosztás transznacionalizációjáról szólva rámutatnak arra, hogy a termelés tényezői között az intellektuális tőke válik a legnagyobb profitot hozó tőkévé. A tudás az új termelőerők váza, a gazdaság növelésének, de ugyanakkor a kizsák-

mányolásnak az eszköze is. Mivel a multinacionális társaságokban rendkívül nagy a tudás és a technológia koncentrációja, ezért ezek jóval hatékonyabban gazdálkodnak mint a nemzeti jellegű rendszerek. Rámutatnak arra, hogy a multinacionális társaságok szerepe a gazdasági rendszer kreálásában megnövekedett, és hogy ez a tendencia a jövőben is érvényesül. A multinacionális társaságok nagy rendszerei mind nyittabban – nem katonai úton ugyan –, de gazdasági háborút folytatnak a világ jövedelmének újrafelosztásáért.

A szerzők közlik a nemzetközi szempontból jelentősebb multinacionális társaságok ranglistáját az 1984. év kezdetén, felsorolják a 236 legnagyobb multinacionális társaságot, amelyek közül 83 amerikai és 153 nem amerikai. A legnagyobb multinacionális társaságok közül 29 az elektronikai iparhoz, 24 a kőolajiparhoz, 34 a vegyiparhoz, 6 az acéliparhoz, 20 a gépiparhoz, 15 a villamosiparhoz, 18 a gyógyszeriparhoz, 13 a gépkoocsiparhoz, 14 az élelmiszeriparhoz, 3 a dohányiparhoz és 19 a bankrendszerhez tartozik; az ágazati megoszlás a modern világ gazdaság sajátosságait tükrözi, amely szerkezetét tekintve a 80-as években lényegesen eltér a hetvenes évek elejének gazdaságától. Újban az idegenforgalom terén is multinacionális társaságok jönnek létre; 1986-ig 19 ilyen transznacionális korporációt jegyeztek be, és számuk továbbra is nő. Az anyaországok szerinti megoszlást tekintve ezek közül 34 székhelye az USA-ban, 10 Angliában stb. van.

A befejező fejezetekben a szerzők a multinacionális társaságok fejlődésének további irányvonalait, új stratégiájukat és a multinacionális társaságok esetleges átalakulásának forgatókönyvét taglalják. Tekintettel a gazdasági ügyletek válságára, amely az egész világon tetten érhető, a multinacionális társaságok új tendenciákat érvényesítenek: rugalmasabban alkalmazkodnak a Harmadik Világ országainak különösen pedig a szocialista országok szociális, kulturális, politikai

és gazdasági helyzetéhez és új tevékenységi formákkal lépnek fel.

A multinacionális társaságok társaságon belüli és társaságok közötti nemzetközi munkamegosztása és az ipari kooperáció – amelyet főleg a multinacionális társaságok szerveznek – következtében a nemzetközi munkamegosztás a nemzetek közötti munkamegosztás helyett egyre inkább a multinacionális társaságok affiliációi közötti, a társaságon belüli vagy maguk a társaságok közötti munkamegosztássá válik. A szerzők ismertetik az ipari kooperáció különleges formáit, amelyek az utóbbi húsz évben alakultak ki (pl. a tripartitum jellegű ipari kooperációkat, amelyekben Kelet-Európa, Nyugat-Európa és Észak-Amerika és egyes fejlődő országok gazdasági szervezetei vesznek részt). Az ilyen jellegű együttműködést a következő típusú szerződések szabályozzák: a „közös vállalat” típusú, a licencen alapuló, az igazgatásról szóló, valamint a „termék a kézben” típusú szerződések.

„A transznacionális korporációk a volumen- és a területgazdaságtan törvényszerűségei alapján mindinkább vi-

lágkorporációkká válnak az anyaország ellenőrzését az ENSZ ellenőrzésével váltva fel. Az anyaország ellenőrzése ugyanis egyre inkább a társaságok fejlődésének kerékkötőjévé válik az anyaország profitáviteli törekvései miatt. Az anyaország e törekvése és a transznacionális korporációk arra irányuló érdekeltsége közötti ellentmondás, hogy a profitot korporációs hálózatuk további bővítésébe fektessék, azzal a következménnyel jár majd, hogy a transznacionális korporációk mind kevésbé lesznek transznacionálisak, és mindjobban nemzetközivé válnak, amelyek többé nem kívánnak különbséget tenni az anyaország és a házigazda szerepét betöltő országok között, mert ez utóbbiak képezik a korporációs hálózat további bővítésének alapját” – írják a szerzők (248. o.).

A könyv elemzésmódját és problematikáját tekintve mind a marxista elmélet, mind a jelenkorra vonatkozó ismereteink bővítése szempontjából igen jelentős mű.

Danica DRAKULIĆ
Balázs Art Valéria fordítása

MODERNISÉG ÉS POSZTMODERNIZMUS

Jürgen Habermas: Filozofski diskurs moderne.
Dvenaest predavanja. Globus, Zagreb, 1988

A szóban forgó mű a 60 éves Jürgen Habermas (1929. VI. 18-án született) hatodik szerbhorvát nyelven megjelent könyve. Ennek alapján úgy vélhetjük, hogy munkássága jelen van országunk szellemi és társadalomtudományi életében. Ez azonban mégis egészen így. Tanulmányait ugyan folyóiratok és tematikus tanulmánykötetek is közlik, mint előadó és tanácskozások részvevője is megfordult nálunk, mégsem vonható le egyértelműen ez a következtetés. Részben azért, mert társadalomtudományuk egészében véve „fázis-késésben” van a nyugatnémet szociológusokat illetően. Sokak számára még Ralf Dahren-

dorf és René König az alapvető reprezentáns, a többi szociológus még fiatalabb nemzedéknek számít. A másik lehetséges ok az, hogy Habermas, akárcsak az 1979-ben elhunyt Herbert Marcuse, nem minősítette magát sem szociológusnak, sem filozófusnak. Mindketten kidolgozták „kritikai társadalomelméletüket”, és kritikai gondolkodóknak vagy társadalomkutatóknak tekintették magukat. Így azután nehéz volt szakterület szerint beskatulázni őket. Néhány idősebb hazai szerzőnk idegenkedett sok vonatkozásban újszerűen felvetett nézeteitől, pl. a nyilvánosság és közvélemény szerepéről (1962), a törté-